

TRE BYAR OCH ETT SÄTERI

Sedan början av 1630-talet hade kronan inlett en kartering av byar runt om i landet. Lantmätare gjorde noggranna och förvånansvärt korrekta avmätningar, främst av inmarken. Denna kartering pågick fram till 1640-talets slut och efter ett uppehåll fortsatte sedan kartläggningen av enskilda byar från 1680-talet och in på 1700-talet.

Jag har valt ut fyra byar från olika delar av Sverige. De har existerat och är inte rekonstruerade typfall och precis som människor aldrig är genomsnittliga är inte byar det heller.

Bebyggelsen låg ofta på gränsen mellan inmark och utmark så att byborna lätt kunde komma till åkerarbetet, och boskapen lika lätt till betesmarkerna. Vatten var nödvändigt för all bebyggelse.

Ännu saknas sammanställningar av åkerarealen per brukare över stora delar av landet. Kulturgeografer har beräknat åkerarealen per hemman för ett antal områden med hjälp av kartor från omkring 1640, men eftersom det kunde vara flera brukare på ett hemman är dessa siffror svårtolkade. Lägsta nivåer hade det norrländska området med omkring två hektar per hemman, högsta hade slättbygdena i öst med 11–12 hektar per hemman, men då låg mer än hälften av jorden i träda eftersom tvåsåde förhärskade i östra Mellansverige. Jag kommer nedan att ange åkerns storlek i tunnland, och på ett hektar går ungefär två tunnland.

Förhållandet mellan hömängder och åkerareal varierade kraftigt. Oftast räknar man i äng som ger en viss mängd hö i förhållande till hur mycket åker som fanns i byn. På slättbygden kunde det gå en till två sommarlass hö på ett tunnland åker medan det i skogsbygden kunde vara upp till fem, sex eller till och med över tio sommarlass hö per tunnland åker. Hur mycket ett sommarlass var är osäkert, förutom att det normalt var hälften av ett vinterlass som togs hem på slåde vid vinterföre.

Fiskebönder utanför Stockholm

Omgiven av trånga sund ligger Lådna i Stockholms skärgård. Den äldsta kartan från 1640 visar att bybebyggelsen låg vid en sänka där det tidigare varit ett sund, men där landhöjningen skapat en äng. Byn låg kvar på samma plats genom hela 1600- och 1700-talen, på andra skärgårdsöar hände det att bebyggelsen flyttades.

Byborna utnyttjade små sänkor med odlingsbar sedimentjord för sina åkrar. Dräneringen i dessa sänkor var problematisk och åk-

rarna genomkorsades av diken, som dock måste grävas grunt för att jorden inte skulle torka ut.

Åkern brukades i tvåsåde och gärdesgården delade ön i vad som i princip kan betraktas som två gårdar. Båda gårdarna ägde mark på varje del av ön, och ena året tog man säd och höskörd på ena änden av ön medan den andra betades, nästa år var detta omkastat. I varje gårde fanns cirka 5 tunnland åker där man nästan enbart odlade råg, och ängarna gav 10 lass hö per år. Dessutom fanns våtängen vid bytomten som gav 4 lass. Nästan lika mycket hö kom från öar runt omkring hemön. Den stora fördelen med dessa öar var att de inte behövde inhägnas.

Även om åkern var relativt liten hade de båda brukarna mycket boskap. År 1637 hade de tillsammans 3 hästar, 9 kor, 4 kvigor, 1 tjur, 18 får, 10 getter och 2 svin, det vill säga 10 nötkreatursenheter per brukare. På skärgårdsöar längre ut spelade betesholmar en stor roll, här räckte betet på öns ena halva. Djuren behövde inte vallas eftersom de var instängda av vatten och en ständigt övervakad gärdesgård.

Fisket var lika viktigt som jordbruket. En del fisk såldes till Stockholm, ofta i utbyte mot säd. Tullängder visar att öborna på 1620-talet gjorde i genomsnitt en eller två resor i månaden in till staden. Skärgården som helhet var indragen i en omfattande handel med Stockholm, och förutom fisk såldes ved, hö och kreatur. Lådna hade sannolikt en ökande åkerareal under 1600-talet, vilket inte var ovanligt i skärgården.

Övre kartan: Lådna 1640. Nedre kartan: Lådna 1732.

Hägnader är utmärkta som en linje korsade med parvisa streck över tvärstrecken vilket ska markera störarna i hankgårdesgården. På Lådna syns hägnaden tvärs över ön. Åkrarna linjerades med brunt tusch, vilket markerade fårorna i åkern. På några av de små åkrarna ser vi diken inlagda och dikessystemet har varit sig likt genom hundra år. Ängsmarken är på den äldre kartan markerad inom gröna linjer eller inom hägnaden vid byn med dess två husmarkeringar. I kartbeskrivningen från 1640 talas om Östergården och Västergården. På båda kartorna är utmarken schematiskt markerad med träd och berg.

På den yngre kartan syns i den östra delen av ön hägnader som delar in utmarken, men om dessa funnits tidigare vet vi inte. De röda linjerna på kartan från 1732 är rågångar. Det streckade området söder om åkrarna, väster om Ladviken, är en svedja.

Den norrländska älvdalsbyn

Sunderbyn, mellan Boden och Luleå, på Luleälvens norra sida, var den största byn i hela älvdalen med 27 brukningsdelar år 1645, vilket ungefärligen motsvarar antalet brukade gårdar. Byarna utmed älvdalen var ganska stora och genomsnittet låg kring 10 brukningsdelar per by. Byplatsen låg på en moränplatå kring två steniga kullar, Kläppen och Kråkberget. Samlingsplatsen i byn var det som senare kallades Svintorget, norr om Kläppen. Bebyggelsen var oreglerad, och även tegarna i åkern låg i ett oreglerat tegskifte.

Åkrarna utmed älven låg frostskyddat och frös sällan. De olika brukningsdelarna hade i genomsnitt strax över 3 tunnland åker som odlades i ensäde. Nästan bara korn odlades. Det fanns mycket hö och genomsnittbrukaren fick 8 lass per år varav mycket kom från utängarna.

Byn dominerades av det stora gårdet i söder, men därtill fanns ytterligare elva gårdar. Två fägator sträckte sig mot betesmarkerna i öster, på utmarken vallades boskapen av vallhjon som bland annat hade till uppgift att se till att de stora slättermarkerna på myrarna inte betades.

Byns storlek medförde brist på bete i byns närhet, och på 1600-talet upprättades en fåbod. Som på så många andra håll ökade binäringarna, och år 1704 står det i kartbeskrivningen att tjärbränningen hade lett till att: "nu är skogen utödd".

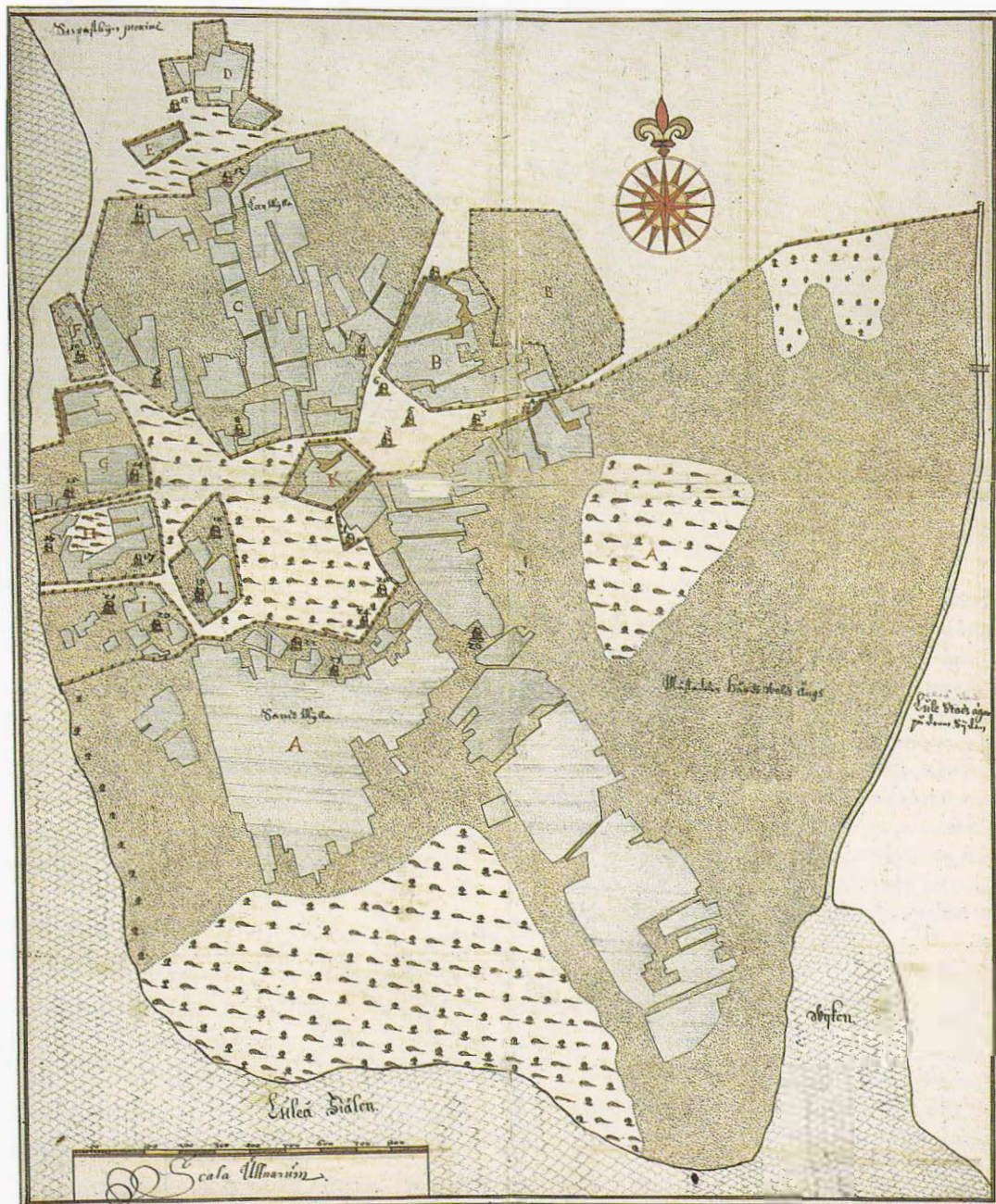
Sammanlagt fanns i Sunderbyn 1641 28 hästar, 2 oxar, 165 kor, 22 kvigor, 133 får, 85 getter och 4 svin, vilket betyder strax över 9 nötkreatursenheter per brukningsdel. Både boskapsstock och åkerareal per brukare minskade och vid sekelskiftet 1700 var det flera gårdar i byn som inte förmådde betala skatt.

Västgötaby

Åsle kyrkby ligger i Flians dalgång öster om Falköping. Den äldsta kartan från 1640 visar att bebyggelsen ligger kring den sänka som ett biflöde till Flian bildar. Detta var typiskt för byar i denna del av Sverige. I stora delar av landet, exempelvis Småland, Uppland eller Norrlandskusten, låg bebyggelsen i höjdlägen. Här, liksom på skånska slätten, var byns mittpunkt i stället den lägsta delen.

Byplatsen i Västergötland kallades för "tå". Där låg kyrkan och där slog sig de jordlösa ned. De flesta gårdarna låg hopklämda på byplatsen. Mot söder sträckte sig utmarken med betet. Djuren

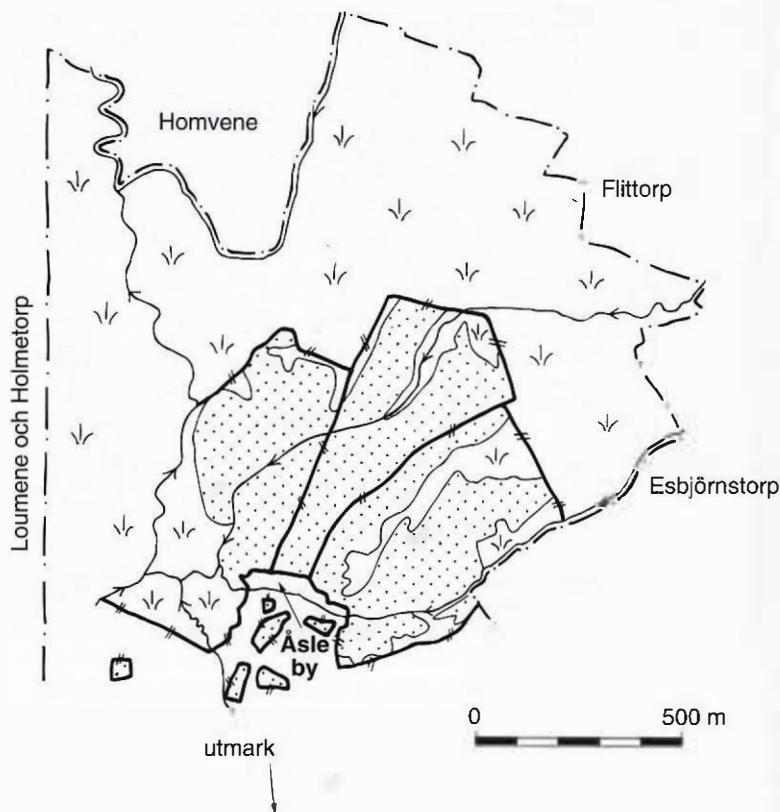
Sunderbyn vid Luleälv 1645. Här är åkrarna linjerade med grått tusch, kanske för att det bruna bläcket tagit slut. Fägatorna från öster möts i Svintorget. Någon väg mellan byarna utmed älven fanns inte. För transporter användes båt.

Åsle kyrkby i Västergötland omkring 1640. Gårdarna låg på rad i backen upp mot åkrarna. Vid ån, som har ett lagom fall, låg fem kvarnar. Längst ned i byn fanns en bro som ledde över till kyrkan och utmarkerna. Åker-tegarna var inramade av renar där man tog hö.

Åkrarna låg i hundratals olika tegar som var fördelade mellan gårdarna. Gärdesgården delade in tegarna i tre stora gårdar, anpassat till tresäde. Utanför åkern vidtogs ängarna.

- Hägnad
- Åker
- Äng
- Beteshage

vaktades noga, och de viktiga myrängarna låg på sankmarkerna söderut.

Bebyggelsen låg, som ofta i dessa bygder, vid en inbuktning i hägnadens sträckning. Norrut sträckte sig åkrarna, indelade i tre gården. Utanför dessa låg ängarna som var särhägnade, men eftersom grannbyns ängar mötte i norr behövdes ingen särskilt hägnad där. Byarna låg i gårdeslag, de hade en gemensam inmark inramad av gårdesgård. På slättbygderna var sådana gårdeslag mellan byar vanliga, och när åkrarna låg intill varandra i tvåsåde eller tresåde kunde gårdeslagen bli komplicerade strukturer som bestämde odlingsstrukturen över stora delar av slätten, där träda och sådd måste stämma överens. Mest utpräglad möter vi detta på Söderslätt i Skåne.

Nästan alla de över tjugo hemmanen i Åsle låg på byplatsen, men flera av hemmanen hade mer än en brukare. I boskapslängden från 1638 registrerades 102 boskapsägande i Åsle pastorat, med Tiarp och Mularp. Av dessa kan 85 räknas som brukare, och 40 av dessa bodde i Åsle socken. I hela pastoratet fanns sammanlagt 103 hästar, 37 oxar, 189 kor, 293 får samt några getter, svin och dessutom ungdjur. Om de jordlösa, med deras fåtaliga djur, frånräknas hade varje brukare cirka 7 nötkreatursenheter i genomsnitt. Registreringen skedde oftast efter höstslakten.

I Åsle by var den sammanlagda åkerarealen enligt kartan 422 tunnland och 703 lass hö. Av åkern odlades varje år omkring två tredjedelar eftersom den låg i tresåde.

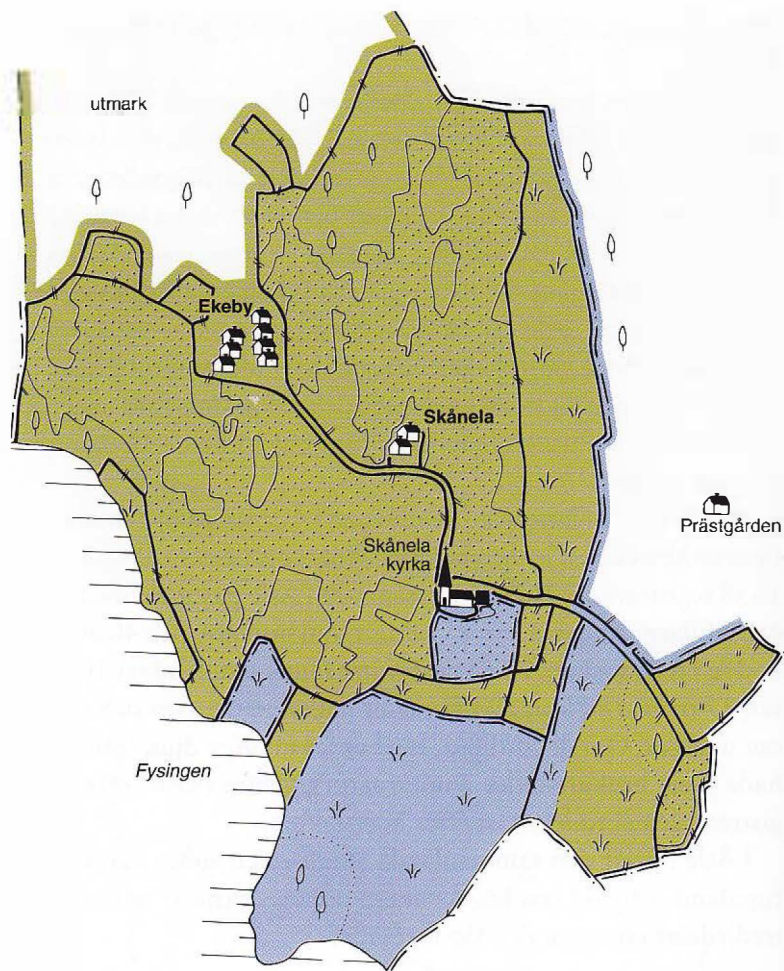
Upplandsbyn som blev säteri

Vid sjön Fysingen, mellan Upplands Väsby och Märsta, låg Skånelaholms säteri. Det skapades av Anders Gyldenklou, en av de tjänstemän som gjorde karriär i staten. Han adlades 1639, 37 år gammal, och 1640-41 fick han genom donation och köp byarna Ekeby och Skånela där alla gårdarna tillhörde kronan. Han började anlägga en sätesgård, ett säteri.

En kartläggning från 1638 över byarna kan jämföras med kartor från slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. De båda byarna låg i tegskifte med varandra, Ekeby var en för uppländska förhållanden stor by med 7 hemman och ännu fler brukare, Skånela hade två hemman. Sammanlagt hörde till byarna cirka 200 tunnland åker, men åkrarna låg i tvåsåde och en del av dem låg i linda. Det registrerade utsädet var strax över 50 tunnor per år.

Ekeby hade gårdarna i två rader utmed kyrkvägen som slingra-

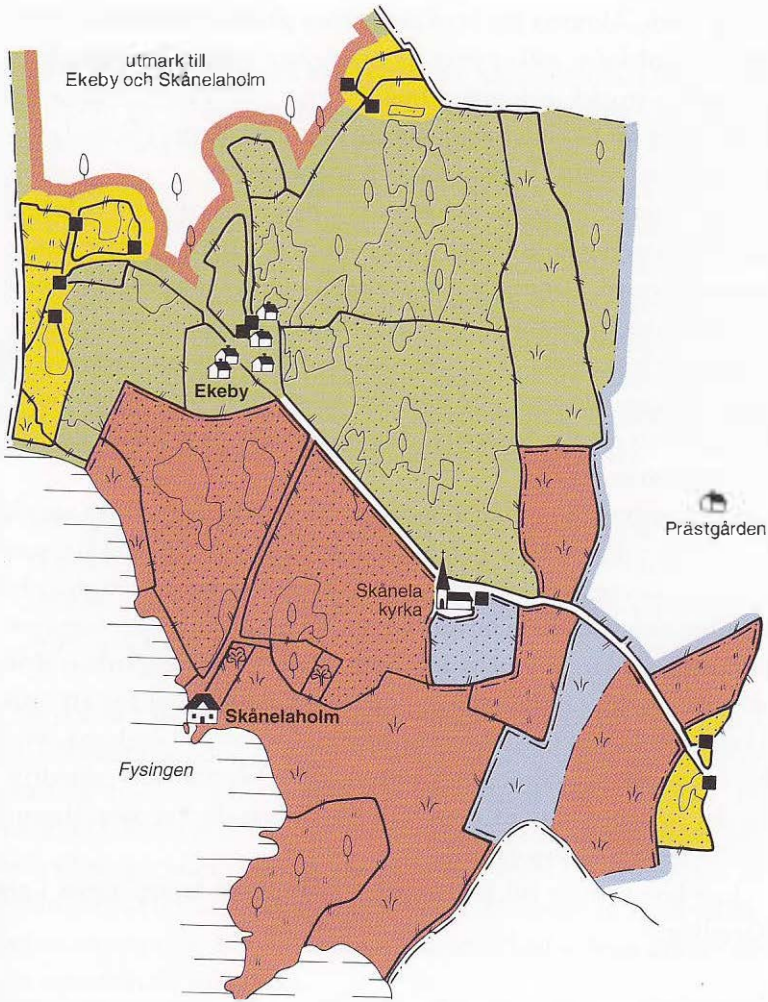

Från bygden norr om sjön Fysingen i Uppland finns kartor från 1638, från 1680 och från 1704. Den från 1680 är inte särskilt noggrant ritad, och därför jämförs här kartorna från 1638 och 1704. Men det har inte skett några avgörande förändringar mellan 1680 och 1704.

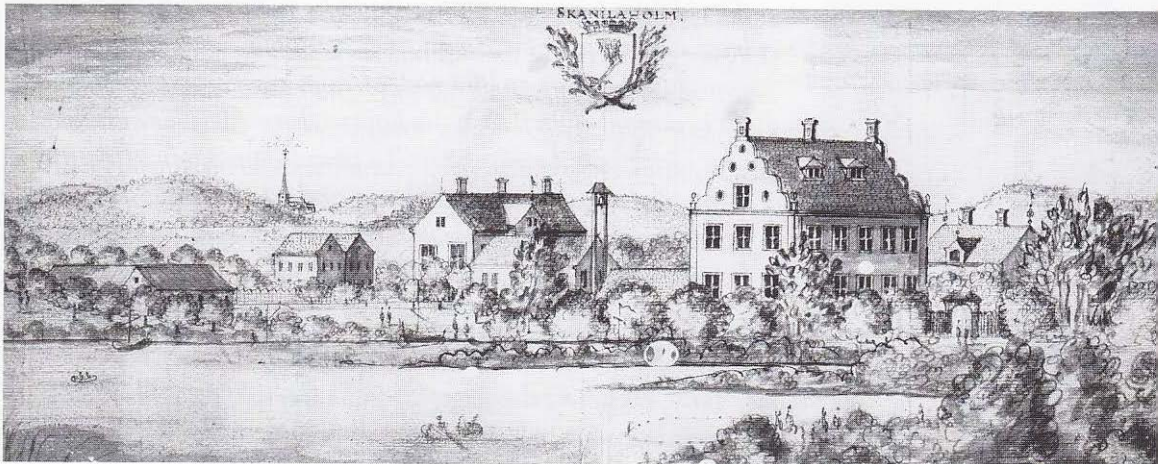
Vid den första karteringen låg de två byarna i gårdeslag, med all åker indelad i två gårdar anpassat till tvåsäde. När Skånelabholm bildades anlades en rad torp som skulle förse den nya storgården med arbetskraft. Både säteriets och byns åker indelades var för sig i två nya gårdar. Samtidigt har också en trädgård bakom huvudbyggnaden och en humlegård anlagts.

Säteriet har också förvärvat en del mark som tidigare tillhörde prästgården som ligger nordöst om kyrkan. Tätt intill kyrkan på prästgårdens mark låg klockargården med sina täppor.

På Suecia-bilden ser vi Skånelaholm med storgårdens gårde i bakgrunden och där bakom kyrkan. Till höger är huvudbyggnaden och till vänster ekonomibyggnader. Mitt i bilden finns, symboliskt nog, vällingklockan som skulle kalla arbetsfolket till arbete.

de sig förbi. Åkrarna låg i två jämnstora gården, delade av vägen. De låg i solskifte, vilket betyder att de var reglerade efter gårdstomternas storlek och läge i byn. Norrut låg betesmarkerna lätt tillgängliga för Ekebys bybor, medan de två brukarna i Skånela fick driva djuren utmed kyrkvägen och förbi Ekeby.

När säteriet bildades avhystes två hemman i Ekeby och hela Skånela. Säteriet lade beslag på det södra och bättre gårdet, bestående av lerjord. Det norra gårdet, bestående av sand- och mojord, fick byborna fortsätta att bruka. Tvåsådet bestämde gårdesindelningen, och säteriets åkrar delades i två av en ny uppfartsväg till huvudbyggnaden som inte bara var en pampig infart utan också ladugårdens fägata. Säteriet lade också beslag på de bästa delarna av ängsmarkerna.

I anslutning till säteriet anlades en trädgård och en hästhage vid kyrkan på tidigare åker- och ängsmark. Själva byggnaden låg, som de flesta sätesgårdar, vid vattnet. Gyldenklou har här kunnat bo ståndsmässigt och nära huvudstaden. Några räkenskaper finns inte bevarade så därför kan vi inte veta exakt hur sätesgårdens drift sköttes. En del sätesgårdar upprättades som kulisser för att uppnå skattefrihet, och marken fortsatte att brukas av bönderna. Men här har sannolikt sätesgården legat under adelsmannens egen drift. En del av arbetskraften kom från böndernas dagsverken, dessutom hade dagsverkstorp anlagts.

I en kommentar till kartan från 1704 skrev lantmätaren Lars Kietzling:

Skånelaholm det står nu i stället till säteri bebyggt, och de bästa ägorna ifrån bemälte byar ifråntagne och därunder lagt, som därvid bäst och lägligast ligga vid handen, och lämnat Ekeby byn, som nu allenast består av 5 hemman ... de övriga ägorna som dock intet är av lika godhet, som varit största orsaken till att hemmanen blivit så av sig komna, förmedelst de ändå stå för lika ränta och dagsverken till sätesgårdens nödtorftiga bruk, samt för kronans extraordinarie räntor och soldathåll, att av dessa ovanbemälte hemman allredan är tvänne öde och på frihet upptagna /skattefrihet för återuppodling/ och de övriga trenne är nästan lika goda /dvs dåligal.

Här får vi ett konkret belägg för hur räntetrycket under 1600-talet skapade en fläckvis ödeläggelse.